

Turinys

Įvadas.....	7
PIRMA DALIS. Rusijos sukūrimas.....	13
1 Rusios iškilimas.....	15
2 Kunigaikščių karai.....	27
3 Šiaurės kryžiaus žygiai.....	39
4 Grėsmė iš stepių.....	52
5 Audra iš rytų.....	63
6 Jungo nusimetimas.....	75
ANTRA DALIS. Imperijos sukūrimas.....	89
7 Ivano muškietininkai.....	90
8 Baimės ir neramumų laikai.....	101
9 Kazokai.....	114
10 Sibiro užkariavimas.....	126
TREČIA DALIS. Europinė galybė.....	137
11 Petras ir jo laivynas.....	138
12 Didysis Šiaurės karas.....	150
13 Pagaliau europinė galybė.....	162
14 Carienė prieš Cargradą.....	175
KETVIRTA DALIS. Triumfas ir nuosmukis.....	189
15 Rusija prieš Antikristą.....	190
16 Europos žandaras ir pakraščių užkariautojas.....	204
17 Du Krymo karai.....	217
18 Nuosmukio metai.....	232
19 Imperijos apokalipsė.....	248
PENKTA DALIS. Raudonosios žvaigždės iškilimas ir kritimas.....	263
20 Raudonųjų pergalė.....	264
21 Didysis Tėvynės karas.....	278
22 Šaltasis karas.....	301
ŠEŠTA DALIS. Atgal į ateitį.....	319
23 Parklupdytos Rusijos prikėlimas.....	320
24 Putino puikybė.....	332
25 Išvados.....	347

Įvadas

„Karas yra toks neteisingas ir blogas dalykas, kad kariaujantys asmenys stengiasi užgniaužti savo sąžinės balsą.“

„Tai rusų paradoksas. Jie taip nori taikos, taip jos trokšta, jog yra pasirengę sudeginti visą pasaulį, kad tik ją pasiektų.“

„Viena mano dalis nori gyventi patogiai, leisti vakarus ramiai su šeima ir dirbti biure, bet kai už lango pasigirsta pabūklų dundėjimas (frontas yra vos už 14 km nuo mano namų), suprantu, kad esu pasirengęs viską mesti ir bėgti tenai, būti įvykių centre. Ne, aš nesu psichinis ligonis. Mano bėda ta, kad gimiau rusas.“

Šios trys citatos priklauso trimis labai skirtingiems rusams, tačiau visos jos byloja apie pagrindinį Rusijos paradoksą, jos tapatybę ir vietą pasaulyje. Pirmoji citata paimta iš vieno didžiausių šalies rašytojų Levo Tolstojaus 1853 m. sausio 6 d. dienoraščio įrašo. Savo monumentaliame epe „Karas ir taika“ (1865 m.) jis pasmerkė karą, bet kartu liaupsino savo tautos vienybę, paskatintą 1812 m. Napoleono invazijos. Antroji citata paimta iš 2013 m. Maskvoje vykusio mano pokalbio su neseniai į atsargą išėjusiu rusų karininku, Afganistano karo (1979–1988 m.) ir abiejų Čėčenijos karų (1994–1996 m. ir 1999–2009 m.) veteranu. Dalyvavimas šiuose bjauriuose konfliktuose jam kainavo akį, santuoką ir, sprendžiant iš suvartojamo alkoholio kiekio, didžiąją dalį kepenų, tačiau jis vis tiek gebėjo suderinti idealistines taikos ir tautų brolybės idėjas su gausybe kraują stingdančių pasakojimų apie karo nežmoniškumą. Trečioji citata paimta iš Maksimo Fomino, tuo metu pasirašinėjusio Vladleno Tatarskio slapyvardžiu, 2017 m. rugsėjo 10 d. internetinio dienoraščio įrašo. Šis Ukrainoje gimęs etninis rusas buvo nuteistas už banko

apiplėšimą, tačiau pabėgo iš kalėjimo ir prisijungė prie Rusijos remiamų antivyriausybinių kovotojų Ukrainos Donbaso regione (2014–2017 m.), vėliau persikėlė į Maskvą ir tapo populiariu karo „tinklaraštininku“ militaristu. 2023 m. jis žuvo nuo bombos, paslėptos biuste, kurį jam padovanojo, kaip regisi, Ukrainos žvalgybos apmulkintas asmuo.

Pacifistas, profesionalus karys, karo rėmėjas – visi šie trys žmonės įkūnija tą patį esminį paradoksą, kurį aiškiai matydavau per daugelį metų trukusią pažintį su Rusija (pirmą kartą joje apsilankiau 1980 m.) ir kuris išryškėja per visą turtingą, nors dažnai ir kruviną, šios šalies istoriją. Jį atspindi ir Viduramžių dvasininkų pamokslai apie dieviškąją taikos malonę, sakomi karinei diduomenei, kuriai karas buvo profesija; ir iš pažiūros nuoširdūs caro pareigūnų, civilizacijos ir gailėstingumo labui pateisinusių daugybę Rusijos karinių avantiūrų Europoje, Šiaurės Kaukaze ar Vidurinėje Azijoje, samprotavimai; ir sovietų propagandiniai plakatai, skelbiantys įsipareigojimą kurti pasaulį be karo, išstatyti prieš Raudonojoje aikštėje žygiuojančių kareivių gretas; ir pagaliau paties Vladimiro Putino teiginiai, kad jo 2022 m. brutalaus invazijos į Ukrainą tikslas buvo išgelbėti ją nuo (mitinių) nacių.

Žinoma, veidmainystė būdinga ne vien Rusijai. Tokių pačių prieštaravimų gausu daugelio šalių, o ypač buvusių imperijų, istorijoje. Tačiau, kalbant apie paprastus žmones, Rusijoje visada buvo kiek kitaip. Nėra abejonių, kad rusai puikiai suvokia karo baisumus ir kaštus. Nueikite į Piskariovo kapines Sankt Peterburgo šiaur rytiniame pakraštyje, kur masinėse kapavietėse palaidota apie 420 tūkst. civilių ir 50 tūkst. kareivių, žuvusių per 872 dienas trukusią tuomečio Leningrado blokadą Antrojo pasaulinio karo metais, ir jums bus vaizdžiai priminta, kokią kainą dar palyginti neseniai sumokėjo ši tauta – ir tai tik maždaug pusė blokados aukų, arba vienuoliktoji dalis visų per karą žuvusių etninių rusų. Kita vertus, šioje šalyje kariuomenė užima ypatingą vietą, neturinčią to dviprasmiškumo, kuris būdingas Vakarų visuomenių požiūriui į savo ginkluotąsias pajėgas, kai tuščios frazės, tariamos dėkojant kariams už jų tarnybą, dažnai gali egzistuoti kartu su jausmu, kad jie yra kažkokie pavojingi svetimšaliai arba atavistinės praeities liekanos. Rusijoje vaikai savo mokyklų žaidimų aikštelėse laipioja ant Antrojo pasaulinio karo prieštankinių pabūklų (deramai pasirūpinus, kad jie nebekeltų pavojaus), o paaugliai per Pergalės dieną visiškai rimtai, be jokios paaugliškos ironijos, dėvi kariškas kepure – pilotes. Nėra taip, kad tik valstybė minėtų praeities karinę šlovę, puošdama

pastatų šonus freskomis, be kita ko, vaizduojančiomis maršalą Žukovą, vieną iš didžiųjų Antrojo pasaulinio karo vadų, arba Aleksandrą Neviškį, 1242 m. sumušusį įsiveržusius kryžiuočių riterius. Net ir paprasti rusai vis dar plūsta žiūrėti filmų apie karą, skatina savo vaikus prisijungti prie „Junarmijos“ – karinio patriotinio jaunimo judėjimo – arba savanoriškai dalyvauti „Nemirtingojo pulko“ eitynėse, rankose nešant vadinamajame Didžiajame Tėvynės kare kovojusių giminaičių nuotraukas. Tuo pat metu beveik visi skaudžiai suvokia tikrąją karo kainą – kad tai nėra sterilus kompiuterinis žaidimas. Kiekvienam „kariniam komentatoriui“, saugioje socialinės žiniasklaidos erdvėje entuziastingai pasakojančiam apie Rusijos karinius laimėjimus Ukrainoje, galima rasti bent tuziną žmonių, nuoširdžiai kalbančių apie taikos svarbą. Vienas neseniai vykusių karų veteranas 2016 m. pasakė: „Taip, rusai gali padaryti baisių dalykų, kad apsaugotų savo Tėvynę, tačiau būtent todėl, kad žinome karo kainą, mes suprantame taikos vertę.“

Pereinamas kraštas

Visos valstybės formavosi per karus ir užkariavimus, bet ypač tai pasakytina apie Rusiją. Žemės ruožė, kuri dabar dalijasi Vakarų Rusija, Ukraina, Moldova ir Baltarusija, kadaise plytėjo pirmąsiais miškai su šen bei ten išsibarsčiusiomis nedidelėmis gyvenvietėmis, priklausiusiomis skirtingoms gentių konfederacijoms. „Senųjų laikų pasakojime“ – nors šio XII a. dokumento istorinis tikslumas ir kelia abejonių – rašoma:

„Šitie slava iškūrė prie Dniepro ir pasivadino „laukymų žmonėmis“ (polianais); kiti vadinosi „medžių žmonėmis“ (drevlianais), nes gyveno miškuose; dar kiti iškūrė prie Dvinos ir vadinosi „Polotos žmonėmis“ (poločianais) pagal į Dviną įtekančios Polotos upės pavadinimą. O tie slava i, kurie apsigyveno prie Ilmenio ežero, vadinosi savuju vardu – slavais.“²⁸

Vikingai šią žemę vadino *Gardariki*, „tvirtovių šalimi“, bet ją galbūt labiau būtų tikę vadinti „upių šalimi“ – jos kirto neįžengiamus miškus ir buvo svarbūs karo bei prekybos keliai. Volga, Dvina (Dauguva), Dniepras, Donas ir visi jų intakai ne tik daugiau ar mažiau jungė ankstyvasias slavų gentis, bet ir trau-

²⁸Ši ir tolesnės citatos iš „Senųjų laikų pasakojimo“, seniausio išlikusio rusų metraščių sąvado, paimtos iš interneto svetainės <http://litopys.org.ua>.

kė vikingus, slavų vadinamus variagais. Šie jomis naudojosi tam, kad iš prie jų įsikūrusių kaimų prisiplėštų kailių, medaus bei vergų ir pasiektų Miklagardą, „Didįjį miestą“, t. y. Konstantinopolį, Rytų Romos imperijos sostinę, ir vartus į Serklandą, „Šilko šalį“ – taip vikingai vadino arabų kraštus.

Taigi šią žemę labiau apibrėžė ne kas, o tarp ko ji buvo. Iš visų pusių grėsė pavojai, stipresnės jėgos reikalavo ištikimybės arba duoklės. Iš šiaurės ir vakarų ją puldinėjo vikingai, galiausiai ją užkariavę IX amžiuje. Būtent tada atsirado pati *Rus'*, Rusios, žemių sąvoka. Pietuose ir rytuose plytėjo stepės, iš kurių ne vieną šimtmetį atplūsdavo vis naujos klajoklių raitininkų ordos; jos plėsdavo gyvenvietes, įsikurdavo, reikalaudavo duoklės, o paskui dažnai krisdavo prieš kitą, stipresnį, varžovą iš rytų. Čia pabuvojo bulgarai ir chazarai, pečenegai ir polovcai, o vėliau – galingieji mongolai, nusiaubę Rusią XIII amžiuje. Mongolų užkariavimas dviem šimtmečiams atkirto šias žemes nuo Europos, bet, vos tik jų gnaužtams atsileidus, Rusija susidūrė su naujomis grėsmėmis iš vakarų: ar tai būtų Kryžiuočių ordinas, pasiryžęs sunaikinti Stačiatikių Bažnyčios ereziją, ar kylanti Abiejų Tautų Respublika, ar vėliau švedai ir danai, ar turkai iš pietų. Kita vertus, Maskvos kunigaikštystė ne tik gynėsi, bet ir plėtėsi į pietus, rytus bei vakarus.

Rusijos geografinė padėtis buvo ir jos tragedija: neturėdama nei gamtinių sienų, nei daugelio gamtos išteklių bei galimybių, kuriomis rėmėsi jos varžovų ekonomikos (pavyzdžiui, agrarinė revoliucija arba neužšalantys uostai), ji dažnai turėdavo susiremti su technologiškai pranašesnėmis to meto Europos arba Azijos karinėmis galybėmis. Taigi karas – jo grėsmė ir būtinybė gebėti jį kariauti – lėmė šios valstybės raidą nuo kunigaikščių ir carų iki komisarų ir prezidentų. Kai caras Aleksandras III pareiškė, jog „Rusija turi tik du sąjungininkus: savo kariuomenę ir laivyną“, jis lygiai taip pat pagrįstai galėjo pasakyti, kad ji turi du šeimininkus. Kad atremtų šiuos iššūkius, Rusijos valstybė turėjo vis labiau engti savo liaudį, prievarta mobilizuodama žmones ir plėsdama didžiulius mokesčius, kurių reikėjo jos įsivaizduojamam saugumui. Dažnai tai paskatindavo gyventojus maištauti, sukilti arba bėgti – viena iš nuolatinio Rusijos sienų plėtimosi priežasčių buvo ta, kad valstybė tiesiog sekė paskui valstiečius, kurie kėlėsi į negyvenamas Sibiro žemes, tikėdamiesi ten rasti laisvę. Iš to gimė policinė valstybė įvairiais savo žudikiškais pavidalais: ar tai būtų caro Ivano Rūsčiojo juodai apsirengę opričnikai, 1570 m. nusiaubę Naugarą ir išžudę tūkstančius jo gyventojų, pasklidus gandų apie miesto perėjimą Abiejų Tautų Respublikos pusėn; ar bolševikų ČK – Ypatingoji komisija, kuri

per 1917–1922 m. vykusį Rusijos pilietinį karą vykdė raudonąjį terorą prieš tikrus ir tariamus priešus.

„Nuolatiniai smūgiai“

Šis nuolatinis pažeidžiamumo jausmas bei išorinių jėgų įsiveržimo ir vidaus sukilimų grėsmė formavo ir Rusijos valdovų mąstyseną. Įsitikinimą, kad ši pažeidžiamumo jausmą galima įveikti tik jėga ir agresija, labiausiai įkūnijo sovietų diktatorius Josifas Stalinas, kartą pasakęs įsimintinus žodžius:

„Vienas iš senosios Rusijos istorijos bruožų buvo nuolatiniai smūgiai, kuriuos ji patirdavo dėl savo atsilikimo. Ją mušė mongolų chanai. Mušė turkų bėjai. Mušė švedų feodalai. Mušė lenkų ir lietuvių ponai. Mušė britų ir prancūzų kapitalistai. Mušė Japonijos baronai. Ją mušė visi – dėl jos atsilikimo. Dėl karinio, kultūrinio, politinio, pramoninio, žemės ūkio atsilikimo. Mušė, nes tai buvo pelninga ir už tai niekas nebaudė.“²⁹

Toliau jis teigė, kad „mes nuo išsivysčiusių šalių atsiliekame penkiasdešimčia ar šimtu metų. Šį atstumą turime įveikti per dešimt metų. Arba mes tai padarysime, arba mus sutriuškins.“ Stalinas tai pasakė 1931 m., o po dešimties metų, 1941 m. birželio 22 d., Hitleris davė įsakymą pradėti Barbarosos operaciją – didžiausią istorijoje sausumos puolimą. Taip prasidėjo beveik neišivaizduojamo masto ir žiaurumo kova, kai viena totalitarinė galybė mėgino sunaikinti kitą, tačiau Sovietų Sąjunga išgyveno ir netgi tapo supervalstybe – nors ir nukraujavusi bei traumuota. Vis dėlto jos išlikimą iš esmės lėmė būtent tai, kad stalinizmas pavertė valstybę milžiniška karine mašina, pradedant jos ekonomika ir baigiant gebėjimu mobilizuoti ir vesti į mūšį savo žmones.

Didysis Tėvynės karas tebeturi didžiulę reikšmę rusų savimonei, o dabartinis Vladimiro Putino režimas stengiasi tuo pasinaudoti, vaizduodamas, kad yra išitraukęs į panašią egzistencinę kovą dėl valstybės suvereniteto ir išlikimo. Putino akimis, invazija į Ukrainą buvo ne imperialistinė avantiūra, o būtinas savigynos aktas, kol Ukraina dar netapo priešiška nusiteikusių Vakarų politiniu ir kariniu ginklu prieš Rusiją. Jokiu būdu neturėtume priimti jo iškreiptos ir save pateisinančios logikos, tačiau turėtume pripažinti, kad jis savaip įkūnija seną Rusijos valdovų požiūrį. Šio požiūrio, kaip jis pats pripažįsta, išmoko

²⁹Josifas Stalinas, „Apie ūkinių darbuotojų užduotis: kalba, pasakyta Pirmojoje visasąjunginėje socialistinės pramonės darbininkų konferencijoje“, 1931 m. vasario 4 d.

paauglystėje, bėgiodamas su gaujomis mieste, kuriame tebebuvo matyti karo randų: „Leningrado gatvės mane išmokė vieno dalyko: jei kova neišvengiama, privalai smogti pirmas.“³⁰

Iš pradžių naiviai įsivaizdavau, kad galėsiu aprašyti kiekvieną karą ir mūšį, kuriuos Rusija ir rusai kariavo per pastaruosius pusantro tūkstančio metų, bet greitai paaiškėjo, koks tai kvailas sumanymas. Visų pirma, tam reikėtų ne knygos, o daugiatomio veikalo; antra, tai greitai virstų tiesiog sausu pavienių kautynių ir jų padarinių sąrašu, tarsi bandytum rašyti romaną apie futbolo rungtynių rezultatus; trečia, per begalę medžių nebesimatytų paties miško. Taigi šia knyga siekiau pateikti plačią Rusijos politinės, karinės, ekonominės bei socialinės istorijos panoramą, susiedamas su svarbiausiais ją lėmusiais karais. Taip pat nusprendžiau pristatyti kai kuriuos palyginti mažai žinomus konfliktus, padedančius iliustruoti knygos temą, pradedant Ivano Rūsčiojo įsiveržimu į Kazanės chanatą ir baigiant XIX a. kolonijiniais karais Vidurinėje Azijoje. Kai kada, nenorėdamas nukrypti nuo temos, leidau sau atlikti nedidelius chronologinius šuolius, bet tikiuosi, kad skaitytojas man atleis. Kadangi knyga parašyta vykstant Vladimiro Putino žudikiškam imperialistiniam karui Ukrainoje (karui, kurio nepalaiko dauguma rusų, nors viešai jam pritaria), tampa dar svarbiau suvokti, kaip karas ir karinis saugumas formavo ne tik Rusijos praeitį, bet ir jos dabartinę savimonę, taip pat kokios šios šalies ateities perspektyvos.

³⁰ „Straight Outta Leningrad: Putin Says Streetfights Taught Him How to Tackle ISIS“, *Newsweek*, 2015 m. spalio 23 d.

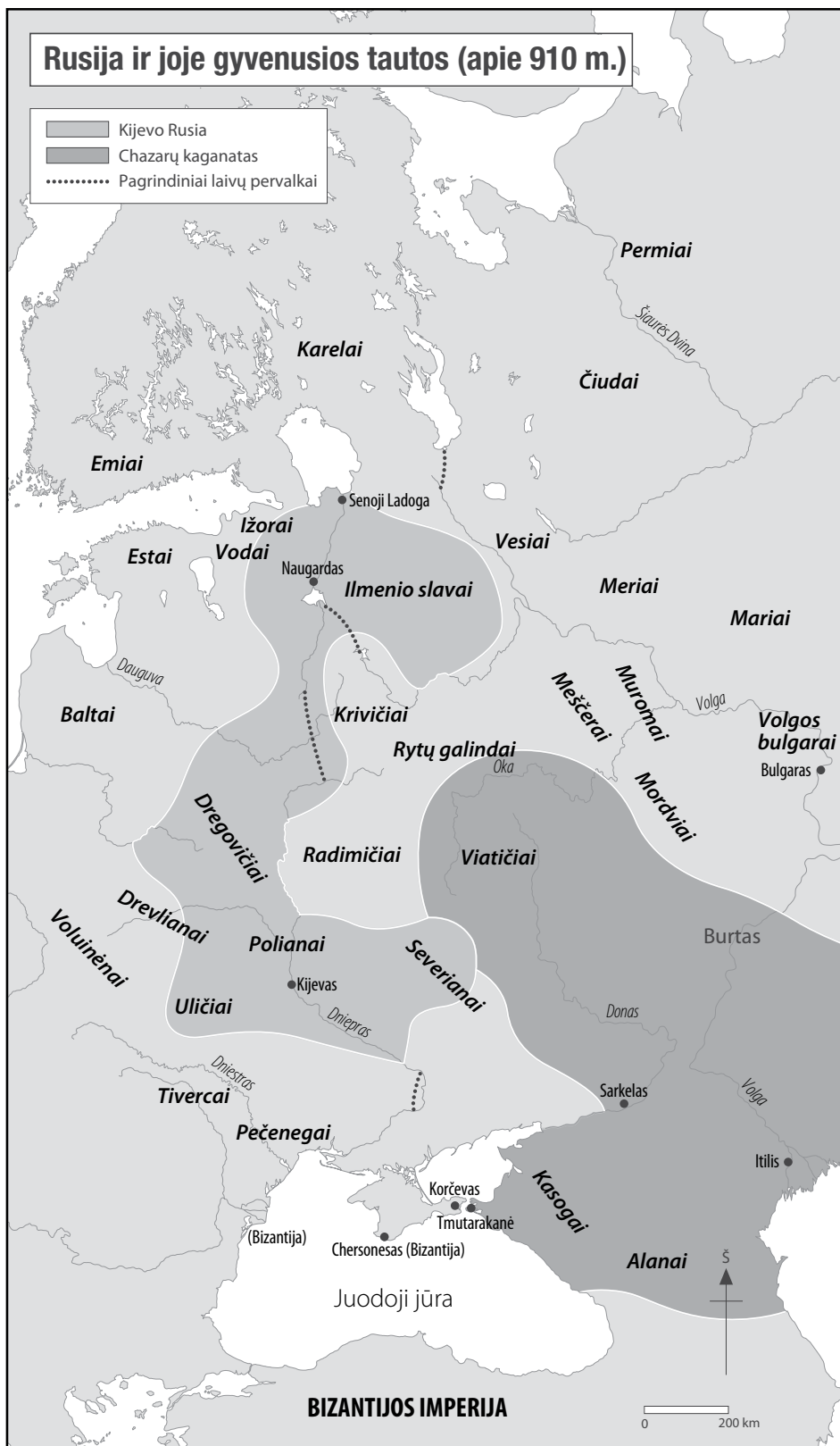
mokėti jiems duoklę – iš esmės tai niekuo nesiskyrė nuo šiuolaikinio reketo, tik jį vykdė drakariais plaukiojantys kariai. Laikui bėgant ši veikla tapo geriau organizuota ir reguliaresnė, kartais virstanti į baudžiamuosius žygius prieš kurią nors iš konkuruojančių genčių už tam tikrą atlygį – variagai niekada nevengė samdinių darbo, o X a. netgi išgarsėjo kaip elitinė Bizantijos imperatorių varangų gvardija – arba net į bendras karines operacijas su vietiniais. Norvegų kilmės (gana ironiška!) amerikiečių ekonomistas ir politologas Mankuras Olsonas (*Mancur Olson*) savo knygoje „Galia ir klestėjimas“ (*Power and Prosperity*) rašo apie daugelio valstybių atsiradimą, kai „klajojantys banditai“, nedarantys jokios įtakos vietos ekonomikai, užima valdžią ir tampa „vietiniais banditais“. Jie vis dar plėšia ir išnaudoja, bet dabar jau būna suinteresuoti apsaugoti savo grobį, t. y. savo pavaldinius, ir net siekia, kad šie būtų gana patenkinti.

Atrodo, būtent taip čia ir nutiko. Vis dėlto esama įtikinamų argumentų, kad tikroji pradžia to, ką galime laikyti ankstyviausia Rusijos valstybės užuomazga, buvo kiek piečiau, vietovėje, vadinamoje Gorodišče, ant gynybai parankios aukštumos, kur Volchovo upė išteka iš Ilmenio ežero. Archeologiniai tyrinėjimai rodo, kad ten stovėjo įtvirtinta ir klestinti gyvenvietė, susikrovusi turtus iš prekybos ir duoklių rinkimo. Tai galėjo būti krašto valdovo, kurį bizantiečiai vadino „chaganu“ (Chazarų kaganate vartoto valdovų titulo „kaganas“ graikiškas iškraipytas skolinys), tvirtovė. Bizantiečiai žinojo apie šį asmenį, nes 838 m. jis pas juos išsiuntė pasiuntinius, o po metų kai kurie iš šių rusėnų lydėjo Bizantijos delegaciją į Liudviko I Pamaldžiojo, frankų karaliaus ir Šventosios Romos imperijos imperatoriaus, dvarą. Liudvikas nusprendė, kad jie yra švedai, tačiau iš jų kelionės aprašymo visiškai akivaizdu, kad jų valdos buvo dabartinės Rusijos teritorijoje. Kad ir kas buvo tas „chaganas“ (mes net nežinome jo vardo), atrodo, kad pagrindinis jo palikimas buvo pirmosios užkariautojų valstybėlės įkūrimas, nors to negalima vadinti jokia organizuota karalyste, o ir ta menka valdžia, kurią jis turėjo, regis, 860 m. jau buvo išnykusi. Gorodiščės egzistavimas galėjo nulemti Riuriko sprendimą įkurti Holmgardą.

Remdamasis šiais pradiniais valstybingumo pamatais, Riurikas šiaurėje įkūrė savo kunigaikštystę. Toliau pietuose ne mažesnę vaidmenį suvaidino Askoldas ir Dyras – kiti du vikingų nuotykių ieškotojai, siekę plėšikavimą paversti nuolatine valdžia. Apie 850 m. jie Dniepru nusileido į pietus ir užėmė Kijevą (vėliau geriau žinomą Kyjivo vardu) – svarbų prekybos centrą bent jau nuo V a., įkurtą prie vieno iš pagrindinių prekybos kelių tarp Skandinavijos ir Konstantinopolio, taigi ir tarp Šiaurės Europos bei Artimųjų Rytų. Kijevas

Rusija ir joje gyvenusios tautos (apie 910 m.)

- Kijevo Rusia
- Chazarų kaganatas
- Pagrindiniai laivų pervalkai

Raudonųjų pergalė

Mūšiai dėl Caricyno, 1918–1919 m.

1917 m. Vasario revoliucija ir carizmo žlugimas; Liepos krizė;

Spalio revoliucija ir bolševikų perversmas

1918 m. Bresto taika

1918–1922 m. Rusijos pilietinis karas

1922 m. oficialus Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungos įkūrimas

Mano senelis, dalyvavęs Pirmajame pasauliniame kare kaip Berkšyro karališkojo pulko 7-ojo bataliono kulkosvaidininkas, po paliaubų nebuvo iš karto demobilizuotas ir išsiųstas namo. Jis buvo perkeltas į Šaulių brigados 4-ąjį batalioną ir kartu su juo pasiųstas į tolimąjį Tiflisą (Tbilisį) Gruzijoje, vieną iš kelių Didžiosios Britanijos misijų buvusiose Rusijos imperijos žemėse, siekiant apsaugoti gyvybiškai svarbius išteklius ir kovoti su baisia bolševizmo rykšte. Jo laimei, kovos veiksmuose jis nedalyvavo (jau buvo pakankamai jų patyręs), tačiau grįžo tik po metų su eskizų bloknotu, pilnu jo matytų egzotiškų vietovių ir žmonių piešinių.

Tai buvo tik vienas iš daugelio netikėtų šalutinių padarinių, kuriuos sukėlė dvi 1917 m. Rusijoje įvykusios revoliucijos. Užimti valdžią miestuose Lenino vadovaujamiems bolševikams pasirodė lengviau, nei tikėtasi; kur kas sunkiau buvo ją išlaikyti ir išplėsti po visą šalį. Būtent žiaurus ir bjaurus Rusijos pilietinis karas (1917–1922 m.), taip pat ilgiau trukusi kova prieš basmačių sukilėlius Vidurinėje Azijoje iš tiesų formavo naująją sovietų valstybę ir, galima sakyti, sukūrė sąlygas Stalinui iškilti.

Atsitiktinė revoliucija

1917 m. pradžioje Rusija vis dar atrodė grėsminga jėga. Jos kariuomenė buvo išaugusi iki 6,9 mln. karių, o dar 2,2 mln. sudarė rezervistai. Tačiau ji buvo priversta gintis, jos kovinė dvasia buvo beveik palaužta, o tarp karių plito agitatorių skatinamos revoliucinės ir antimilitaristinės nuotaikos. Seko net ir būtiniausių dalykų atsargos, duonos daviniai fronto kariams buvo sumažinti trečdaliu, o miestuose prie kepyklų driekėsi kartais šimtinės eilės. Kas mėnesį dezertyruodavo apie 34 tūkst. karių, o užnugaryje esantys daliniai, matydami, kokios skerdynės jų laukia, kai jie bus perkelti į frontą, vis dažniau priešinosi tokiems įsakymams. Net kazokai, ilgą laiką buvę ištikimiausi caro smogikai, ėmė atsisakyti malšinti maištus.

Tačiau Nikolajus tiesiog nenorėjo patikėti, kad valstybei iškilo rimta grėsmė. Rūmų policijos viršininkas generolas majoras Aleksandras Spiridovičius apie visuomenės nuotaikas rašė: „Artėja katastrofa... Visi laukia kokios nors revoliucijos. Kas ją sukels, kur, kaip, kada – niekas tiksliai nežino. Tačiau visi apie tai kalba ir visi laukia... Jie nekenčia imperatorienės ir nebenori caro.“³⁸ Tuo metu išsigandę politikai, ministrai ir net generolai ėmė slapta svarstyti, ką reikėtų daryti, jei padėtis taptų kritinė. Tokia ji tapo 1917 m. vasarį. Putilovo gamyklos – didžiausio Petrogrado pramonės objekto ir revoliucinių nuotaikų židinio – darbininkai paskelbė streiką. Protestas greitai išplito ir po kelių dienų į gatves išėjo ketvirtis milijono žmonių, reikalaujančių nutraukti karą, panaikinti maisto produktų normavimą ir – vis garsiau – kad atsistatydintų caras. Sostinė buvo paralyžiuota, o Nikolajus įsakė Petrogrado karo komendantui generolui leitenantui Sergejui Chabalovui protestus numalšinti jėga. Pastarasis nenorėjo imtis kraštutinių priemonių, tačiau, protestams peraugus į visuotinę streiką, valdžios institucijų nenoras ar nesugebėjimas veikti tik padaršino maištininkus.

Komendantui pajėgų tikrai netrūko. Mieste buvo dislokuota apie 160 tūkst. karių, tačiau dauguma jų buvo tiesiog laikinai apgyvendinti ankštosse patalpose ir gyveno skurdžiomis sąlygomis, gerai žinodami, kad kita jų stotelė bus frontas. Jei Chabalovas būtų veikęs greitai ir ryžtingai, galbūt jam būtų pavykę išvaikyti protestus – bent šį kartą. Tačiau lygiai

³⁸Aleksandr Spiridovič, *Velikaja Voina i Fevral'skaja Revoliucija*, 3 t. (1961), http://militera.lib.ru/memo/russian/spiridovich_ai/03.html.

taip pat jis galėjo sukelti kruvinas skerdynes. Šiaip ar taip, maištai prasidėjo ir kariuomenės daliniuose. Pirmiausia sukilo Voluinės jėgerių leibgvardijos pulko batalionas, paskui – kitų elitiniais laikomų Imperatoriškosios gvardijos pulkų: Maskvos, Preobraženskojės, Semionovskojės ir grenadierių, daliniai. Masiškai išaugo dezertyravimo atvejų skaičius.

Caras pavedė generolui adjutantui Nikolajui Ivanovui surinkti pakankamai karių ir sugrąžinti sostinę, o tuo metu parlamentarai įsteigė Valstybės dūmos laikinąjį komitetą, siekiantį ne tiek nušalinti imperatorių, kiek įkurti konstitucinę monarchiją. Pasipiktinęs Nikolajus II išvyko į Petrogradą, bet streikininkai ir revoliucionieriai užblokavo geležinkelio linijas į sostinę ir privertė jį grįžti į Pskovą. Ten jį pasitiko Šiaurės fronto vadas generolas Nikolajus Ruzskis ir Dūmos deputatų delegacija, reikalaujanti, kad jis atsisakytų sosto tautos labui. Pasak kai kurių šaltinių, carui besispyriojant, Ruzskis įbruko jam į rankas plunksnakotį ir, padėjęs prieš jį paruoštą atsistatydinimo raštą, sušuko: „Pasirašykite, pasirašykite! Argi nematote, kad jums nieko kito nebeliko? Jei nepasirašysite, negalėsiu apsaugoti jūsų gyvybės.“ Nikolajus mėgino perleisti sostą savo broliui, didžiajam kunigaikščiui Michailui Aleksandrovičiui, tačiau šis atsisakė jam siūlomos nuodų taurės ir pareiškė karūną priimsias tik tuo atveju, jeigu ją jam pasiūlys tautos atstovai. Taigi Nikolajui ir jo šeimai buvo paskirtas namų areštas ir Laikinosios vyriausybės apsauga, o dinastija, iškilusi kaip atsakas į XVII a. karo ir chaoso laikotarpį, beveik lygiai po 300 metų buvo nuversta dėl tos pačios priežasties.

Nors visa tai įvyko 1917 m. kovo mėnesį, šie įvykiai vadinami Vasario revoliucija, nes, pagal Julijaus kalendorių, kurį Rusija tebenaudojo vietoj labiau paplitusio Grigaliaus kalendoriaus, buvo vasaris. Galima sakyti, kad tai nebuvo nei vasario, nei tikra revoliucija. Nei Dūma, nei Laikinoji vyriausybė, nei net pats generolas Ruzskis nebuvo išsikėlę tikslo panaikinti monarchiją. Romanovų nebebuvo valdžioje, bet Laikinoji vyriausybė iš esmės stengėsi išlaikyti tą patį valstybinį aparatą ir net tęsti karą. Ji tarsį negalėjo įsivaizduoti Rusijos be caro. Tuo metu joje dominavusios buržuazinės jėgos varžėsi su naujais galios šaltiniais iš gatvių, ypač su tarp streikininkų ir revoliucionierių besikūrusiais sovietais, arba tarybomis. Pagrindinis klausimas buvo toks: ar Laikinoji vyriausybė pajėgs pakankamai įsitvirtinti, kad galėtų valdyti šią didžiulę ir susiskaldžiusią šalį? Paaiškėjo, kad ne.

Scenoje pasirodo bolševikai

Keli mėnesiai po šių įvykių dažnai vadinami dvivaldystės laikotarpiu, kai dėl valdžios varžėsi kadetų (konstitucinių demokratų) dominuojama Laikinoji vyriausybė ir Petrogrado darbininkų ir kareivių deputatų taryba. Tačiau faktiškai nei viena, nei kita neturėjo realios valdžios ir abi iš esmės galėjo panaikinti viena kitos sprendimus. Ypatingų sunkumų Laikinajai vyriausybei kėlė tai, kad ji liko įsipareigojusi tęsti karą – ne tik nenorėdama atstumti Rusijos sąjungininkus, bet ir dėl pragmatinių priežasčių, t. y. suprasdama, jog, prašydama taikos iš silpnesniojo pozicijų, turėtų priimti labai nepalankias sąlygas. Tikintis paspartinti karo pabaigą arba bent jau įgyti palankesnę derybinę poziciją, liepos pabaigoje buvo pradėtas Kerenskio puolimas, pavadintas karo ministro Aleksandro Kerenskio garbei. Operacijos tikslas buvo eliminuoti iš karo Austriją-Vengriją. Maždaug 900 tūkst. rusų stojo į mūšį su 250 tūkst. Austrijos-Vengrijos ir Vokietijos karių – ir pralaimėjo. Per pastarųjų kontrpuolimą rusai prarado beveik visas per karą užgrobtas Habsburgų imperijos žemes ir neteko 60 tūkst. karių. Tai iš esmės reiškė mirties nuosprendį Laikinajai vyriausybei.

Savo meto laukė visa grupė revoliucinių jėgų, tarp jų ir Vladimiras Iljičius Uljanovas, geriau žinomas kaip Leninas, su savo bolševikais. Žodis *bolšinstvo* reiškia „dauguma“, tačiau iš tikrųjų bolševikai sudarė mažumą platesniame Rusijos socialdemokratų judėjime, kuris – vėlgi pavadinimai gali klaidinti – buvo socialistinis ir revoliucinis. Dauguma socialdemokratų siekė laipsniškais pokyčiais kurti masinį politinį judėjimą, o Leninas labiau tikėjo nedidelio, atsidavusio revoliucinio avangardo galia. Laikydami jį potencialiai naudingu ardomuoju veiksniu, vokiečiai 1917 m. balandį padėjo jam grįžti į Rusiją iš emigracijos Šveicarijoje. Atvykęs į Petrogradą ir entuziastingai sutiktas savo šalininkų, jis iškart pareiškė esąs priešiškas ne tik Laikinajai vyriausybei, bet ir visiems, kurie tiki dalinėmis priemonėmis: „Žmonėms reikia taikos, žmonėms reikia duonos, žmonėms reikia žemės. O jie jums duoda tik karą, badą ir jokios duonos.“

Netrukus Petrogradą sukrėtė Liepos krizė – chaotiškų protestų ir riausių banga, kurią sukėlė iš fronto grįžę maištaujantys kareiviai. Leninas sau nebūdingai dvejavo, manydamas, kad dar per anksti perimti valdžią,

tačiau vyriausybė vis tiek pasinaudojo proga ir pabandė suimti bolševikų lyderius, priversdama Leniną trumpam pabėgti į Suomiją. Niekieno nekoordinuojami – Petrogrado taryba dar nebuvo užsitikrinusi valdžios gatvėse – ir aiškaus tikslo neturintys neramumai buvo numalšinti, tačiau vyriausybė, kuriai dabar vadovavo Kerenskis, atrodė silpnesnė nei kada nors anksčiau. Turtingesni žmonės nebetikėjo, kad ši valdžia apskritai išliks, o juo labiau kad galės apsaugoti jų turtą. Alkanos ir piktos masės darėsi dar alkanesnės bei piktesnės ir nebedėjo jokių vilčių į esamą režimą. Plito nusikalstamumas – ginkluoti dezertyrai ir kaimo banditai grobė ką tik norėjo, kitiems nepalikdami nė to, ko reikėjo išgyvenimui. Atrodė, kad trūkinėja netgi daugiatautę imperiją laikantys saitai. Vakarų Ukraina, kuri 1914 m. buvo trumpam užimta rusų, vėl atsidūrė Austrijos-Vengrijos valdžioje. Tačiau per XIX a. susiformavo ukrainiečių tapatybės jausmas ir 1917 m. kovą ukrainiečių nacionalistai rusų kontroliuojamame Kijeve įkūrė Centrinę radą, kuri tuoj pat pareikalavo didesnės autonomijos. Laikinoji vyriausybė neturėjo kitos išeities ir – dideliame senosios tvarkos šalininkų nepasitenkinimui – teko ją pripažinti bei pradėti derybas, taip padrašinant ir kitas imperijos tautines mažumas.

Vokiečiams toliau veržiantis į priekį, vyriausiajam Rusijos kariuomenės vadui generolui Lavrui Kornilovui trūko kantrybė. Iš pradžių jis palaikė Laikinąją vyriausybę ir netgi buvo tas žmogus, kuris suėmė carą ir jo šeimą, o jo vadovaujama 8-oji armija buvo vienintelė, kuriai pavyko pasiekti bent kiek reikšmingesnę pergalę per Kerenskio puolimą. Tačiau Kornilovą įsiutino Petrogrado tarybos ardomoji veikla, ypač jos įsakymas Nr. 1, kuriuo kareiviams buvo nurodyta savo daliniuose kurti sovietus ir jų klausyti labiau nei Laikinosios vyriausybės. Supykęs dėl, jo nuomone, Kerenskio silpnumo, jis pradėjo rengti žygį į Petrogradą tvarkai atkurti ir pasiuntė į priekį generolą leitenantą Aleksandrą Krymovą bei vadinamąją „Laukinę diviziją“ – Kaukaziečių kavalerijos dalinį.

Kerenskis atleido Kornilovą iš pareigų, bet tai nedavė jokios naudos. Iš nevilties jam teko kreiptis pagalbos į Petrogrado tarybą ir bolševikus. Geležinkeliuose dirbę revoliucionieriai sustabdė traukinius, kuriais Kornilovo kariai buvo vežami į sostinę. Iš kalėjimų paleisti bolševikų lyderiai, tarp jų Levas Trockis, sutelkė apie 25 tūkst. savo šalininkų į Raudonosios gvardijos būrius Petrogradui ginti, apginkluotus iš pačios vyriausybės

arsenalų. „Laukinė divizija“ greičiausiai buvo pasirinkta darant prielaidą, kad kareiviai iš Šiaurės Kaukazo jaus mažesnę sąžinės graužimą šaudydami į rusus, tačiau revoliucinės Šiaurės Kaukazo tautų sąjungos delegacija juos įtikino pereiti maištininkų pusėn, taigi jie suėmė savo karininkus ir iškėlė raudonas vėliavas. Kornilovo bandymas surengti pučą baigėsi chaosu ir maištu; jis pats buvo suimtas (nors netrukus pabėgo), o Krymovas nusišovė iš gėdos.

Raudonoji revoliucija

Nors pergalė buvo pasiekta, Laikinoji vyriausybė pažeminta. Sovietų įtaka išaugo, o bolševikai buvo apginkluoti ir neketino atiduoti savo ginklų. Vis dėlto daugelis revoliucionierių dar dvejojo ir manė, kad geriausia išeitis – sudaryti koalicinę vyriausybę su kadetais. Leninas niekino tokias dalines priemones: grįžęs į Petrogradą, jis įkalbėjo Bolševikų partijos Centro komitetą surengti ginkluotą sukilimą. Tuo metu jie jau kontroliavo Petrogrado tarybą, o per ją ir jos Karinį revoliucinį komitetą, pasirengusį užgrobti valdžią. Kerenskiui neapdairiai uždarius bolševikų laikraštį „Pravda“, tai tapo pretekstu veikti, todėl spalio 25 d. pagal senąjį kalendorių (pagal Grigaliaus kalendorių – lapkričio 7 d.) jie smogė.

Kreiseriui „Aurora“ davus signalą (iššovus tuščią sviedinį), raudongvardiečiai su Baltijos jūros laivyno jūreiviais šurmavo Žiemos rūmus ir suėmė Laikinąją vyriausybę. Beveik be šūvio buvo užimtos ir miesto geležinkelio, telefonų, telegrafo stotys, arsenalai bei elektrinės. Nepaisant vėliau sukurtų mitų apie visos tautos sukilimą, tai buvo perversmas – sėkmingas perversmas. Drauge tai buvo lengviausia jo dalis. Leninas išleido daugybę dekretų, kurie, regis, turėjo suteikti jo žadėtą taiką, duonos ir žemės: buvo nutarta sudaryti paliaubas, tiekti duoną miestams ir atiduoti žemę valstiečiams. Taip pat pažadėta surengti rinkimus į Steigiamąjį susirinkimą, turėjusį formuoti naująją valstybę, o kol kas šaliai vadovavo nauja Liaudies komisarų taryba, kuriai pirmininkavo pats Leninas. Vis dėlto šiuos pažadus pasirodė kur kas sunkiau išpildyti. Rinkimuose į Steigiamąjį susirinkimą bolševikai gavo tik 24 proc. balsų (nors tarp kareivių – dvigubai daugiau), o jų pagrindiniai konkurentai socialistai revoliucionieriai (eserai) – apie pusę. Tačiau Leninas ne tam sukėlė revoliuciją, kad atiduotų

valdžią kitiems: 1918 m. sausį darbą pradėjęs Steigiamasis susirinkimas posėdžiavo tik vieną dieną ir spėjo pirmininku išrinkti vieną iš Socialistų revoliucionierių partijos lyderių Viktorą Černovą, o tada raudongvardiečiai grasindami durtuvais jį išvaikė.

Pasiekti taiką taip pat buvo sunku. Iš pradžių bolševikai tikėjosi, kad išsekusios Europos proletarų masės, sekdamos jų pavyzdžiu, sukils ir nušluos savo senuosius išnaudotojiškus imperialistinius režimus. Naujai paskirtas užsienio reikalų komisaras Trockis apie savo pareigas sakė taip: „Paskelbsiu keletą revoliucinių atsisaukimų liaudžiai ir darbas bus baigtas.“ Ketinta kiek įmanoma užtęsti taikos derybas, kad tos revoliucijos įsipleikstų. Tačiau, vokiečiams toliau žengiant į priekį ir netgi griežtinant savo reikalavimus, Leninas įtikino savo bendrapartiečius, kad taika turi būti nupirktą bet kokia kaina. Taigi 1917 m. gruodžio 15 d. buvo susitarta dėl paliaubų, tačiau tikroji sutartis pasirašyta tik 1918 m. kovo 3 d. Brest Litovske (dab. Brestas Baltarusijoje). Naujoji Rusijos valdžia Vokietijai atidavė Baltijos šalis, o Turkijai – Karso miestą Pietų Kaukaze. Ji pripažino naujosios Ukrainos Liaudies Respublikos nepriklausomybę ir sutiko sumokėti 6 mlrd. Vokietijos aukso markių reparacijų.

Nepalankios sutarties sąlygos papiktino netgi daugelį bolševikų ir neišvengiamai stūmė šalį į pilietinį karą. Paliaubos atlaisvino fronte kovojusius kariuomenės dalinius ir, nors dauguma jų paprasčiausiai iširo šauktiniams grįžus į namus, likusieji suformavo vadinamųjų baltųjų, arba kontrrevoliucionierių, gruputes, o joms vadovauti ėmė tokie aukšti karininkai kaip Kornilovas, admirolas Aleksandras Kolčiakas ir generolas Antonas Denikinas. Rusijos sąjungininkai įvykdė keletą nedidelio masto intervencijų, siekdami paremti baltuosius ir vildamiesi, kad šie, Vinstono Čerčilio žodžiais tariant, „uždusins bolševizmo kūdikį jo lopšyje“, o drauge neleisdami vokiečiams užimti strategiškai svarbių resursų ir pramonės objektų. Pavyzdžiui, 1918 m. Murmanske išsilaipinę britų kariai iš pradžių buvo palankiai sutikti bolševikų, nes jų – ir netrukus prie jų prisijungusių prancūzų, italų bei kanadiečių – užduotis buvo sutrukdyti vokiečiams užimti Rusijos šiaurinius uostus. Bresto taika nesustabdė vokiečių ir jie parodė, kad jų parama Ukrainos Liaudies Respublikai yra tik tariama – Ukraina tapo Vokietijos protektoratu, valdomu feldmaršalo Hermano fon Eichhorno (*Hermann von Eichhorn*), Centrinė rada buvo išformuota, o

etmonu paskirtas generolas Pavlas Skoropadskis. Galiausiai taikos sutartis tapo paskutiniu lašu tiems eserams, kurie dar buvo linkę bendradarbiauti su bolševikais. 1918 m. liepą jie pabandė surengti sukilimą prieš naująją valdžią, kovą perkėlusią sostinę atgal į Maskvą, tačiau perversmas nepavyko ir dauguma eserų lyderių buvo suimti.

Kad išlaikytų valdžią, raudoniesiems, t. y. naujam bolševikų režimui, teko kovoti žiaurų pilietinį karą prieš visus savo varžovus. Galų gale jie laimėjo, tačiau per šią nuožmią kovą dėl išlikimo išnyko paskutiniai judėjime dar gyvavę idealizmo ir demokratijos likučiai. Iš šio karo gimė nauja sovietinė valstybė: negailestinga, centralizuota, militarizuota ir despotiška.

Rusijos pilietinis karas

Neaišku, kada tiksliai prasidėjo ir baigėsi Rusijos pilietinis karas, taip pat nėra lengva apibrėžti jo eigą ar net dalyvius. Nors jis dažnai apibūdinamas kaip raudonųjų kova prieš baltuosius, tikrovėje viskas buvo kur kas sudėtingiau. Kontrrevoliucinės jėgos buvo labai skirtingos ir dažnai netiesiogiai konkuruodavo tarpusavyje. Be jų, su bolševikais kovėsi ir socialistinės grupuotės, pavyzdžiui, Steigiamojo susirinkimo narių komiteto (*Komuč*) Liaudies armija – daugiausia iš socialistų revoliucionierių sudaryta kariuomenė, veikusi apie Samarą ir Kazanę pietuose. Be to, šalyje veikė nacionalinės tautinių mažumų kariuomenės, besitikinčios pasinaudoti proga ir išsilaisvinti iš imperijos valdžios, taip pat 13 skirtingų užsienio valstybių intervencinės pajėgos, pradedant Archangelske išsilaipinusiomis amerikiečių ekspedicinėmis pajėgomis „Šiaurės Rusija“, geriau žinomomis kaip ekspedicija „Poliarinis lokys“, ir baigiant 2 tūkst. kinų karių, trumpam užėmusių Vladivostoką, taip pat mano senelio dalinys. Buvo ir tokių nenuspėjamų veikėjų kaip Nestoro Machno anarchistinė Ukrainos revoliucinė sukilėlių armija, Čekoslovakų korpusas, Transsibiro magistrale nukeliavęs per visą šalį iki pat Vladivostoko, kad būtų iš ten evakuotas, ar net Kruvinuoju Baronu pramintas Romanas fon Ungernas-Šternbergas (*Roman von Ungern-Sternberg*) – neprognozuojamas, kraugeriškas baltųjų generolas perbėgėlis, galiausiai pasiskelbęs Mongolijos diktatoriumi ir svajojęs atkurti Mongolų imperiją.